International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2017; 3(1): 119-120
© 2017 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 30-11-2016
Accepted: 31-12-2016

शुचिस्मिता पाणिग्राही
शोधच्छात्रा, पुराणेतिहासविभाग:
राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपति: आंध्र प्रदेश, भारत

Correspondence
शुचिस्मिता पाणिग्राही
शोधच्छात्रा, पुराणेतिहासविभाग:
राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपति: आंध्र प्रदेश, भारत

नलाभ्युदयकाव्ये प्राचीनकाव्यानां प्रभाव:

शुचिस्मिता पाणिग्राही

प्रस्तावना

संस्कृत साहित्यशास्त्रस्यापरं नाम काव्यशास्त्रमिति। काव्यशास्त्रमिति शब्दस्य प्रयोग: अलङ्कारशास्त्रस्य कृते प्राक्तनकाले आसीत्। अस्मिन् शास्त्रे काव्यप्राणभूता: गुण-दोष-रीति-अलङ्कारादीनां तत्त्वानां निरूपणं भवति। तथैव काव्यस्वरूप-प्रयोजन-हेतुलक्षणानां विषये चर्चा वर्तते। काव्यस्य मुख्योद्देश्यं वर्त्तते 9 सद्य: परनिवृत्ति:"[१] अर्थात् झटिति अलौकिकानन्दस्य अनुभूति:। एतादृशानन्दाय एव सहृदय: काव्यान्युपवेसते काव्यं पठति, रसानुभूतिनिमित्तं काव्यमभ्यसति च।

महाभारतं संस्कृतसाहित्यस्य जन्मदाता उच्यते। काव्य-नाटक-कविकृत्तीनां प्रेरणादायक-तत्वानि अत्र ग्रन्थे विपुलतया समुपलभ्यन्ते। पञ्चम वेदोऽयम् उत्तरवर्त्तिसंस्कृतसाहित्यस्य मूलरूप:। अत्र विद्यमाना: विषया: कालिदास-माघ-भारवि-वामनभट्ट बाण-भवभूति-बाणभट्टादीनां कृतिषु रुचिरतया विलसन्ति।

नलाभ्युदयकाव्ये इतिवृत्तम्

इतिवृत्तं काव्यशरीरं भवति। विना शरीरं तत्र रूपमेव नास्ति। रूपं विना सौन्दर्य पोषकालङ्काराणां किं प्रयोजनम्? रूपहीनशरीरं प्रणहीन शरीरवत् भवति। तस्मादितिवृत्तमवश्यं भवत्येव।

वामनभट्टबाणस्य पद्यकाव्येषु अन्यतमं नलाभ्युदयकाव्यम्। एतत्स्वर्गान्तर्गतवर्णनै: सर्गसंख्यया च महाकाव्योपदेश हि भवति। अस्येतिवृत्तं महाभारतस्य वनपर्वण: नलोपाख्यानात् स्वीकृतम्।

प्रकृतनलाभ्युदयकाव्यस्य इतिवृत्तं महाभारतान्तर्गतवनपर्वणि नलोपाख्यानरूपम्। तदेवाधारीकृत्य वामनभट्टबाण: नलाभ्युदयं लिलेख।

अत्र हि काव्ये अष्टसर्गेषु क्रमश: नलदमयन्त्योर्मध्ये राजहंसकृतपरस्परानुराग:, स्वयम्बरद्वारा तयोर्विवाह:, कलिप्रभावेण नलदमयन्त्योर्वियोग:, कर्कटकप्रभावेण नलस्य विकृतरूपप्राप्ति:, नलस्य ऋतुपर्णस्य समीपं गमनम्, दमयन्त्या: चेदीश्वराश्रयणम्, पुण्याहवचननिमित्तमागतेन सुदेवेन दमयन्त्या: जनकप्राप्ति:, ऋतुपर्णसाहाय्येन नलस्य दमयन्ती समागतसिद्धि:, नलस्य पुनर्गतवैभवप्राप्ति: इत्येते विषया: वर्णिता: दृश्यन्ते।

महाभारतस्य वनपर्वणि नलोपाख्यान माधारीकृत्य काव्यमिदं कविना विरचितम्। परन्तु कविरयं स्वकाव्ये स्वकाव्यप्रतिभा कौशलं प्रदर्शितवान्। आख्यानरूपं नलोपाख्यानं काव्यरूपं एतेन प्रदत्तम्। काव्ये सौन्दर्यवर्द्धक तत्त्वानि समायोजितानि। यथा - रसा:, अलंकार:, ध्वनि:, रीति: वक्रोक्ति:, गुणा:, दोषा: इत्यादय: काव्यस्य सौन्दर्यपरिपोषका: भवन्ति।

अस्मिन् नलाभ्युदयकाव्ये केवलं कृति: न दृश्यते अपि तु प्राचीनकाव्यानां प्रभावोऽपि दरीदृश्यते।

प्राचीनकाव्यप्रभाव

वामनभट्टबाणस्य कालिदासभारव्यादिषु महद्गौरवं विद्यते। तदभिव्यञ्जयन्निव तत्र तत्र सन्निवेशकल्पने वर्णने वा तामनुकरोति, क्वचित् तेषां पदानि स्वकाव्ये प्रयुञ्जते च कवि:।

किरातार्जुनीयकाव्यस्यप्रभाव

नलाभ्युदये प्रथमसर्गे नलस्य राज्यशासनवर्णनागत: श्लोक: किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे दुर्योधनराज्यशासनवर्णने भारविणा प्रयुक्तं श्लोकमनुकरोति। यथा नलाभ्युदये –

क्षेमङ्करे तस्य करे जगत्याः ससर्ज वृष्टिं समये विधाता।
रराज सस्याभरणा धरित्री प्रजाश्च नित्योत्सवमन्वभूवन्।।[२]

कुमारसम्भवस्य प्रभावः

कुमारसम्भवे पार्वती मदनावस्थारूढा त्रिभागशेषासु निशासु समुत्थाय मिथ्याश्लेषमभिनयति 9शिव क्व व्रजसीति" पृच्छन् भ्रान्तिमनुभवति। नलाभ्युदये अस्य श्लोकस्य ईषदनुकरणं दृश्यते। मदनशराहतस्य नलस्य वर्णने यथा-

प्रत्युषशेषासु विभावरीषु कथञ्चिदामुद्रितलोचनान्तः।
रूतेन तारेण विबोध्यमानः स विव्यथे पञ्जरशारिकाणाम्।।[३]

रघुवंशस्यप्रभावः

नलाभ्युदये नलोद्यानवने तेन विसृष्टः राजहंसः दमयन्तीसमीपं गत्वा नलदमयन्त्योस्समगुणयोगवैशिष्ट्यं निरूपणसमये वामनभट्टबाणेन वर्णितः श्लोकः कालिदासस्य रघुवंशे षष्ठसर्गे इन्दुमतीस्वयम्बरसन्दर्भे सुनन्दयोक्तिर्श्लोकमनुकरोति। यथा -

वपुषा वयसा नवेन कान्त्या विनयौदार्यमुख्यैर्गुणैश्च तेस्तैः।
निषधाधिपते स्त्वमेव तुल्या त्रिषु लोकेषु तवैष एव तुल्यः।।[४]

अन्यत्र च वामनभट्टबाणः दमयन्तीस्वयम्बरसन्दर्भे स्वयम्बररागतां राज्ञां सिंहासनारोहणमभिवर्णयन् रघुवंशे इन्दुमतीस्वयम्बरसन्दर्भश्लोकंमनुकरोति यथा -

अध्यास्य रत्नद्युतिरञ्जितानि हैमानि भद्रासनमण्डलानि।
अवापुरारूढसुमेरुश्रृङ्गैः साम्यं युवानो मृगराजशावैः।।[५]

दमयन्तीस्वयम्बरसन्दर्भे वामनभट्टबाणः कालिदासीय मन्यदपि श्लोकमनुकरोति। प्रकृत नलाभ्युदये दमयन्त्याः स्वयम्बरे समागतानां राजानां मुखवर्णनम्। यथा -

अतीत्य सा यं यमरालकेशी जगम भूपं राशिनः प्रभवे।
स स प्रपेदे मुकुलिकृतश्रीः प्रातः कुमुद्वानिव दीन भावम्।।[६]

श्लोकोऽयं रघुवंशे इन्दुमती स्वयम्बरे तथा तिरस्कृतराज्ञां मुखानि कान्तिहीनानि बभूवः इति वर्णयन्ति। तद्यथा 9सञ्चारिणी............"७ इत्यादि श्लोकः अनुकरण रूपः।
बाणः अर्थान्तरन्यासेऽपि कालिदासपद्धतिमनुकरोति। यथा -

सा वर्ण्यमानान् क्रमशोध्य भैमी शनैरतीयाय शतं नरेन्द्रान्।
क्षितौ तटाकाः शतशो भवन्तु नाथस्तु नद्या नदराज एव।।[८]

अयं श्लोकः रघुवंशे रघसूनोरजस्य वर्णनमनुकरोति।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रभावः

अभिज्ञानशाकुन्तले कण्वः शकुन्तलां परकीयधनमिति मत्वा तां दुष्यन्ताय संप्रेष्य विशर्णचित्तः भवति। नलाभ्युदये वामनः 9अथोहि कन्या परकीया एव"९ इति कन्याविषयकं श्लोकमनुकुर्वन् नलविरहसन्दर्भे प्रयुक्तवान् यथा - नलविरहमनुभवन् कन्यां दृष्ट्वा भीमः कन्यागरुं वरविषये प्रष्टुकामः एवं वदति।

पृच्छेम वा दूतमुखेन भीमं कन्या खलु स्वं परकीयमेव।
चित्ते तदीये कुलशीलरूपैः को नाम धन्योऽभितो वरोऽस्याः।।[१०]

पुनः रघुवंशस्य प्रभावः

दमयन्ती स्वकराभ्यां पुष्पमालां नलस्य कण्ठे निक्षिप्तवतीति विषयबोधकः श्लोकः कालिदासस्य रघुवंशे इन्दुमत्याकृतम् अजवरणमनुकरोति। यथा -

ततः स्त्रजं सौरभलीनभृङ्गां प्रत्यग्रकल्हारदलावनद्धाम्।
पतिंवरा पाणिसरोरूहाभ्यामासज्जायामास नलस्य कण्ठे।।[११]

एवं रूपेण दमयन्त्याः स्वयम्बरप्रधानः पञ्चमसर्गः रघुवंशे वर्णित स्वयबरं सम्पूर्ण मनुकरोति।

उपसंहारः

एवं प्रकारेण 9नलाभ्युदयकाव्ये प्राचीनकाव्यानां प्रभावः" नितरां वर्त्तते इति वक्तुं शक्यते। वामनभट्टबाणस्य रचनामिदं कालिदासादीनां ग्रन्थरचना परवर्तीति ज्ञायते। अस्मिन् काव्ये कुमारसम्भव-अभिज्ञानशाकुन्तल-रघुवंशादि काव्यानां प्रभावः नितरां परिदृश्यते। अतः ज्ञायते यत् एषः कविः कालिदासादीनां परवर्तीति। तेषां रचनाशैलीं मनसिनिधाय कविः सौन्दर्यबोधकतत्वानि समायोज्य काव्यमिदं रचितवान् इति ज्ञायते।

टिप्पणी

१. सा.द.ष.प.
२. न.भ्यु., १/१३
३. न.भ्यु., १/४४
४. न.भ्यु., २/४४
५. न.भ्यु., ५/३
६. न.भ्यु., ५/२७
७. रघु.ष.स.
८. न.भ्यु.,५/२५
९. अ.भि.,४/२२
१०. न.भ्यु., १-५६
११. न.भु., ५/४४

सहायक ग्रन्थ सूची

१. अभिज्ञानशाकुन्तलम्-नारायण राम आचार्य, चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठान-२०१२
२. किरातार्जुनीयम्-श्री बदरीनाराायण मिश्रः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वारणासी-२०१२
३. कुमारसम्भवम्-शेषराज शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थान वारणासी-१९८७
४. नलाभ्युदयः-वामनभट्टबाणः, त्रिवेन्द्रं संस्कृत सरीरिज, त्रिवेन्द्रम्-१९१३
५. रघुवंशम्-श्रीहरगोविन्द मिश्रः, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वारणासी-२००३